
Onderwijs

'Vandaag geen zin in burgerschap'. Onmondigheid van de leerling is dé faalfactor van de democratie

door Eric Janse de Jonge en Carien Verhoeff

Onze democratie loopt vast. Enerzijds omdat ons onderwijs onvoldoende in staat is om de jeugd op enthousiaste wijze op te nemen in een open democratische samenleving. Anderzijds omdat het de zittende (onderwijs)bestuurders ontbreekt aan zelfreflectie en voorbeeldgedrag. De crisis in de parlementaire democratie vraagt om versterking van democratisch burgerschap in de school. Een forse maatschappelijk opgave die vraagt om bestuurlijke zelfreflectie en lef.

De verdwaalde staat

De rol van de staat in onze samenleving is in korte tijd veranderd. Door COVID-19 sluit de staat letterlijk de samenleving. Vrijheden worden fors ingeperkt en tegelijk worden opgelegde normen overtreden. In ons land zien we feestende jongeren midden in een pandemie, een minister van Justitie die deze jongeren uitmaakt voor “aso’s” maar zelf ook doorfeest en een koning die met zijn gezin ‘gewoon’ naar Griekenland vertrekt te midden van de tweede *lock-down*. Vrijheden worden ingeperkt, maar de

rationaliteit van de beleidskeuzes om deze vrijheden af te pakken wordt door de bedenkers zélf kennelijk betwijfeld. Een staat die zichzelf opdringt aan burgers en besluiten die onze vrijheid beperken onvoldoende motiveert is kwetsbaar. Bestuurders moeten, zeker in crisistijden, burgers voorgaan in gedrag en mentaliteit én ruimte creëren voor participatie en kritische feedback bij besluitvorming.

Waarden van de rechtsstaat

In het eindrapport van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (commissie-Remkes) vormen, naast democratie, de waarden van de rechtsstaat de rode draad. Van bestuurders en politici verwachten we dat zij deze waarden voorleven (Staatscommissie Parlementair Stelsel [SPS] 2019, 180; Brenninkmeijer 2019, 239). De relatie tussen de waarden van onze democratische rechtsstaat en de bestuurders lijkt echter verstoord. In Engeland bijvoorbeeld zien we talrijke blunders van bestuurders die worden geacht de staat te dienen, maar veel meer een persoonlijke campagne voeren voor publiciteit en herverkiezing. Het algemeen belang lijkt niet meer de bepalende factor te zijn (Crewe & King 2013). Ook in ons land kan men dit soort recente voorbeelden vinden (Bekker 2020). Bestuurders en politici zijn echter ook maar mensen en dus niet vrij van fouten en gebreken. Daarom heeft de democratische rechtsstaat instituties om het effect daarvan te matigen. Journalist Marcel ten Hooven schreef daar recent een fraai boek over; *De ontmanteling van de democratie* (Ten Hooven 2018). Wat we in deze onderzoeken zien is een openbaar gebrek aan (zelf)reflectie van

de volksvertegenwoordigers en de bestuurders. Dit gedrag is daarmee één van de oorzaken van het falen van onze democratie en het gebrek aan vertrouwen in de rechtsstaat. Feiten en wetenschappelijke data lijken hun aantrekkingskracht te verliezen.

Het gaat nog een stap verder als bestuurders de feiten hardop ontkennen. Met dit soort gedrag wordt het publieke debat, de kritische dialoog, op allerlei manieren gefrustreerd (Van Westerloo 2003). Dit leidt tot verwarring onder de burgers en een gebrek aan leiderschap van de bestuurders. Er is sprake van een wisselwerking; het volk krijgt de bestuurders die het kiest (en dus verdient) en het volk bevestigt op zijn beurt deze bestuurstijl. Herman Tjeenk Willink zegt het in zijn boek aldus: door hun stem te verheffen dienen burgers “politici in staat [te] stellen zelf tegenwicht te bieden tegen het bestuurlijk denken, de managementtaal en de neiging tot uniformering die elk bestuur eigen is” (Tjeenk Willink 2019, 113). De burger is dus aan zet, meer dan ooit. Tegelijkertijd zien we wanneer we kijken naar het rapport van de Staatscommissie dat er nog steeds een groot vertrouwen is in de instituties. Ook de coronamaatregelen worden toch nog, ondanks groeiend verzet, verrassend goed opgevolgd.

Parlementaire democratie en burgerschap

In essentie biedt onze parlementaire democratie een stevige basis voor álle burgers om in onze pluriforme samenleving vreedzaam met elkaar samen te leven. Onze (parlementaire) democratie staat voor vreedzaam con-

flict. Iedere burger mag zeggen wat hij of zij vindt, met respect voor de ander. Via de kritisch onderzoekende dialoog en het voeren van het publieke debat komen we tot houdbare en breed gedragen standpunten. In de beschouwingen over de stand van de democratie en rechtsstaat stelt de Staatscommissie Parlementair Stelsel burgerschap centraal. Burgerschap is essentieel voor het opbouwen en voortbestaan van de staat, aldus de Staatscommissie (SPS 2019, 248). Het geheel van alle rechten en plichten van burgers wordt omschreven met de term ‘staatsburgerschap’. Illustratief is dat de grote liberale voorman Thorbecke deze term reeds gebruikte om de morele grondslag van zijn staatsrechtelijke hervormingen te onderbouwen. Thorbecke stelde aldus in 1844: “Staatsburgerschap, een woord dat onze Grondwet mijdde, zal dan betekenen medewerking of stemregt, krachtens het lidmaatschap van den Staat, bij de algemeene regering” (Thorbecke 1844, 84).

Het Sociaal en Cultureel Planbureau spreekt van een modelburger die zich aan de wet houdt, behulpzaam en sociaal geëngageerd is, en begrip opbrengt voor zijn naaste (Dekker & De Ridder 2016, 28). Gaan we uit van het staatsburgerschap dan is de vraag wat moet worden verstaan onder goed burgerschap. De ‘staat’ zijn wij allen mét elkaar en dat levert rechten en plichten op. Binnen de staat hebben we dat in ons land goed verdeeld: de fundamentele en liberale vrijheden van elke burger zijn geformuleerd in het eerste hoofdstuk van de Grondwet. Daarnaast heeft de staat ook een aantal plichten op zich genomen, zoals het garanderen van een

goede volksgezondheid en deugdelijk onderwijs, het bevorderen van werkgelegenheid en de verbetering van het leefmilieu. De burger heeft ook plichten: je moet je houden aan de wet. Iedereen moet belastingen en premies betalen om onze verzorgingsstaat op de been te houden. Talloze regelingen verplichten ons te gedragen als een ‘brave’ staatsburger.

Burgerschapsonderwijs draagt bij aan het opvoeden van mensen tot ‘brave staatsburgers’ (Guérin & Van der Ploeg 2016). Maar daar waar het beleid ongeloofwaardig is geworden door de irrationaliteit en het gebrekkige voorbeeldgedrag van de bedenkers en handhavers van dit beleid, is een doordacht tegengeluid en kritische analyse vanuit verschillende perspectieven urgent.

Burgerschap en participatie

‘Goed burgerschap’ betekent daarom ook dat er gediscussieerd wordt over belangrijke vraagstukken in de samenleving. Elke actieve burger, dus óók de jongere, zou idealiter betrokken moeten kunnen zijn bij publieke besluitvorming. De Staatscommissie pleit er in haar eindrapport voor om de participatie van burgers aan het begin van een beleidsproces te positioneren (SPS 2019, 248). Een te late inschakeling van burgers kan weinig toevoegen aan de besluiten en bovendien tot grote frustratie leiden bij deze burgers. De essentie van burgerschap is dat het een zekere mate van betrokkenheid bij de politieke besluitvorming veronderstelt. Dit kan bijvoorbeeld via inspraak, referenda, enzovoorts. Zoals de Staatscommissie stelt: “goed democratisch burgerschap is een fundament

van een vitale democratie en dit impliceert dat burgers moeten beschikken over voldoende democratische kennis en vaardigheden” (SPS 2019, 248). Dat brengt ons bij de inhoud van het onderwijs (welke kennis en vaardigheden moeten worden onderwezen en aangeleerd), maar óók bij de vraag of en hoe leerlingen (ook burgers) worden betrokken bij deze democratische besluitvorming.

Burgerschap en onderwijs

In het regeerakkoord van het kabinet Rutte-III is het voornemen opgenomen de burgerschapsopdracht voor scholen in de wet te verduidelijken (Regeerakkoord 2017, 10). Het wetsvoorstel ‘Verduidelijking burgerschapsopdracht onderwijs’ is in november 2019 ingediend door minister Slob (Onderwijs en Media) bij de Tweede Kamer. Het voorstel verplicht scholen “op doelgerichte en samenhangende wijze burgerschapsonderwijs te verzorgen”. Ze blijven in hoge mate vrij om daaraan een eigen invulling te geven. Wel dient het onderwijs ten minste de gemeenschappelijke kern van burgerschap te bevatten: “respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat” en er dient aandacht te zijn voor de daarbij behorende sociale en maatschappelijke competenties. “Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden” en “creëert een omgeving waar leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden” (Tweede Kamer 2019). Wij denken dat dit wetsvoorstel aanzet tot discussie, maar onvoldoende doeltreffend is om de kennis en vaardig-

heden van de democratie en rechtsstaat leef- en voelbaar te maken voor de jeugd.

Bestuurders van de toekomst genieten op dit moment (hoger) onderwijs. Een aantal van de jongeren is politiek-bestuurlijk actief, maar het merendeel echter niet en heeft er ook geen belangstelling voor.¹ Reden te meer om goed te kijken naar de manier waarop wij jongeren selecteren voor politiek-bestuurlijke posities en de jeugd in algemene zin voorbereiden op het participeren in een vrije open samenleving.² In navolging van Afshin Ellian definiëren we burgerschap als volgt: zelfstandige burgers weten dat ze deel uitmaken van een samenleving waar zij grondrechten, maar ook -plichten hebben; die historisch gegroeid is; waarin burgers zich kunnen en durven te uiten; waarin iedereen verschillende opvattingen kan hebben; waarin politieke strijd op een vreedzame, fatsoenlijke wijze wordt opgelost (Ellian e.a. 2018, 61). Dit zijn de ‘grammaticale regels’ voor de omgang tussen burgers die vrijheid, verantwoordelijkheid, wederkerigheid, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid vanzelfsprekend vinden.

Deze ‘basisgrammatica van het burgerschap’ draagt bij aan het in stand houden en ontwikkelen van een vrije open samenleving met een veelheid aan opvattingen, achtergronden, religies en overtuigingen, en moet dus geleerd en geaccepteerd worden. “Hoevel jongeren burgers zijn, is het niet vanzelfsprekend dat zij zich de houding die daarbij past al eigen hebben gemaakt. Burgerschap zit niet in de menselijke genen: het is een houding die gaandeweg zal moeten ontstaan

in de omgang met medeburgers” (Kok e.a. 2019). Met andere woorden, opvoeders moeten de basisgrammatica meegeven en voorleven, zodat jongeren in staat worden gesteld om een volwaardig en menswaardig leven te leiden in de democratische rechtsstaat.

Pluraliteit in het onderwijs

De kennis over de essentie van het burgerschap is in ons land beperkt. Een derde van de scholieren heeft veel kennis over burgerschap, een derde weinig tot heel weinig, en een derde bevindt zich daar tussenin. Meisjes beschikken over meer burgerschapskennis dan jongens. Scholieren afkomstig uit gezinnen met lager opgeleide ouders scoren lager op het gebied van kennis van burgerschap dan scholieren afkomstig uit gezinnen met hoger opgeleide ouders (Munniksma e.a. 2018, 25, 36, 78, 83). Opvallend is verder dat

vooral vwo-jongeren op school positieve ervaringen opdoen met democratie in de praktijk. Daar staat tegenover dat vmbo'ers veel minder ruimte ervaren om over alledaagse onderwerpen en activiteiten op school te spreken (Nieuwelink 2016, 137; Ten Dam e.a. 2019, 315-328). Het wetsvoorstel van minister Slob *kan* bijdragen aan het versterken van kennis, maar indien we willen dat burgerschapsonderwijs bijdraagt aan het herstel van het vertrouwen in de democratie, moeten wij dit stelsel zelf kritisch onder de loep nemen.

Ons onderwijsstelsel kenmerkt zich door een grote mate van autonomie voor de scholen, die echter onvoldoende wordt benut (Hooge e.a. 2017). Deze autonomie is moeilijk te rijmen met de behoefte aan sturing op en verantwoording over de resultaten (Inspectie van het Onderwijs 2020).

Klimaatprotest door jongeren in Den Haag, 2019 | Foto: Nancy Beijersbergen

Binnen een wirwar aan organisaties wordt de door politici en bestuurders zo omarmde vrijheid van onderwijs op schoolniveau helemaal niet zo ervaren (Frissen e.a. 2015). Leerlingen moeten waarmaken wat schoolbesturen beloven aan interne en externe toezichthouders. Deze externe verantwoordingsplicht leidt in het curriculum tot uniformiteit en intern tot een voorkeur voor – en soms kritiekloze overdracht van – eenzijdige waardensystemen. Voor de leerling zelf is dikwijls niet veel ruimte om mee te beslissen over het reilen en zeilen in de klas, de school, het bestuur en laat staan in de samenleving. Participatie van leerlingen bij de plannen blijft vaak beperkt tot een enkele leerling die hiertoe uitgenodigd wordt en daarmee een geprivilegieerde positie krijgt.³

De socialiserende kracht van ‘artikel 23’

Opmerkelijk is dat artikel 23 nu juist was bedoeld om méér pluraliteit in het stelsel mogelijk te maken (Ten Hooven 2020). In de discussie over burgerschap wordt dit artikel zijn eigen vijand. In de praktijk wordt dit grondrecht van de vrijheid van onderwijs bij een collectief (schoolbestuur) gelegd. Binnen het schoolbestuur botsen de socialiserende doelen van groepen in de samenleving (vrijheid van stichting, richting en inrichting) met emanciperende doelen waarop iedere leerling recht heeft, te weten individuele meningsvorming, -uiting en het participeren aan het democratische proces. Dan komt het erop aan dat *juist* in het botsen van deze waarden de basisgrammatica wordt omarmd en voorgeleefd. Daar

waar leerlingen immers eenzijdig ingewijd worden in waarden en normen, en zo verschillende (conflicterende) perspectieven en waardensystemen deze leerlingen worden onthouden, gaat socialisatie over in indoctrinatie en wordt de emancipatietaak van het onderwijs verdrongen. Schoolbestuurders staan ook binnen het onderwijs niet boven de wet. Zij dienen zich te verantwoorden aan leerling, ouders en de samenleving over hoe zij in de school de pluraliteit – die kenmerkend is voor een democratie en opduikt in de school als democratisch instituut – waarderen en positief inzetten, met behoud van een veilig leerklimaat voor iedereen.

Met andere woorden, wie de vrijheid van onderwijs en de daarmee verbonden pluraliteit accepteert, omarmt burgerschapsonderwijs met een sterke nadruk op emancipatie. *Iedere* leerling mag zijn wie hij of zij is, zijn of haar stem laten horen, de eigen talenten inzetten en zich ontwikkelen in verbinding met anderen.

De noodzaak van emanciperend onderwijs

Als we de eerder besproken basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap naast de onderwijspraktijk leggen, kán het niet anders dan dat leerlingen geen burgerschap ervaren. De regels in de school zijn meestal opgesteld zonder dat leerlingen bij de besluitvorming zijn betrokken. Als hen om een mening wordt gevraagd, horen zij zelden terug wat er met deze inbreng is gedaan. In scholen is het lang niet altijd wenselijk dat *iedereen* zijn mening geeft, bepaalde opvattingen worden door de school minder

gewaardeerd en dat voel je. En wanneer de leerling vraagt waarom de leraar of de directeur zelf zich niet aan de regels houdt, wordt dat vaak niet in dank afgenomen. Je leert het af om je kritisch te uiten over meningen en regelsystemen binnen de school. Anders gezegd, wanneer jij je gedraagt als een 'goed' staatsburger, pluraliteit van meningen waardeert en je (kritisch) durft te uiten, ben je er niet zeker van dat dit in de schoolcontext positief wordt gewaardeerd. In de interactie tussen slechts enkele kritische leerlingen en de school is de boodschap aan iedereen: luister goed en gedraag je als een 'brave scholier'. Zo socialiseren we de jeugd tot 'brave burgers'. We hebben de stemmen van de leerlingen echter hard nodig om gezagsdragers wakker te schudden, uit de ivoren toren te halen en irrationaliteit te bevragen. Ook gezagsdragers zijn burgers die zich moeten houden aan de basisgrammatica van het burgerschap.

Als leerlingen zélf geen stem hebben in het doorontwikkelen van regelsystemen en als zij besluiten niet van kritische feedback kunnen voorzien, wordt hen het ervaren van een liberale democratie in de school onthouden. Veeleer ervaren zij de kenmerken van een streng orthodoxe kerk (insluiting in een gemeenschap van gelijkgezinden) of van een gevangenis (op- en buitensluiting vanwege wangedrag). Er is méér nodig dan lessen geschiedenis en maatschappijleer om geloofwaardig burgerschapsonderwijs te verzorgen.

Practice what you preach

De geloofwaardigheid van burgerschapsonderwijs vereist dat de school door leerlingen wordt ervaren als een democratisch instituut waar zij *zelf* bijdragen aan regels en besluiten over hun onderwijs en de organisatie als geheel. Een school waar de basisgrammatica wordt voorgeleefd en leerlingen een stem

hebben in zaken die hen aangaan. En dat zijn alle zaken in de schoolorganisatie: de feesten, inrichting van het gebouw, inhoud van de lessen, werkwijze en toetsvormen. De regels van de school worden bepaald met de basisregels van de democratie, de handhaving (ontleend aan de rechtsstaat) geldt voor iedereen. Ook voor het bestuur, de directie en de leraren.

Het samen vormgeven van de school als democratisch instituut is ten eerste vanuit het rechtenperspectief te motiveren. Kinderen zijn burgers en hebben daarmee het *recht* hun mening te geven over zaken die hen aangaan, volwassenen hebben de *plicht* hen aan te horen en er ‘passend belang aan te hechten’ afhankelijk van hun leeftijd en rijpheid.⁴ De begrenzing van het recht van de jongere ligt in de machtsverdeling die de volwassene bepaalt. De basisgrammatica vraagt van volwassenen om de jongeren *bewust* in te wijden in een *gelijkwaardige* relatie, waar *pluraliteit* van opvattingen wordt gewaardeerd, waar in beginsel *alles* gezegd mag en kan worden, en waarop je dan ook kritisch bevraagd kan worden. De bestuurder is zich hiervan bewust, neemt zijn besluiten binnen de spelregels van de democratie en rechtsstaat, motiveert deze besluiten extern en intern, ook aan leerlingen, en is transparant over de rationaliteit (wetenschappelijke onderbouwing) en proportionaliteit (afweging van belangen) ervan. Hij verwacht deze democratische burgerschap ook van de professionals op zijn scholen, bevraagt hen daarover en spreekt hen hierop aan.

De stem van de leerling

Naast het feit dat leerlingen het recht hebben om gehoord te worden, is er een pedagogisch-onderwijskundig motief. Het onderwijs heeft tot doel leerlingen kennis en vaardigheden aan te leren (kwalificatie), verschillende normen, waarden, tradities en praktijken bij te brengen (socialisatie) en bij te dragen aan persoonsvorming (emancipatie).⁵ In alle drie de doeldomeinen is het verantwoord van de manier waarop je leerlingen betreft en hun stem van betekenis laat zijn noodzakelijk. In onderwijs en onderzoek zien we groeiende belangstelling voor de stem van de leerling (*‘student voice’*) (Bovill e.a. 2014; Fletcher 2017). Leerlinggeoriënteerde benaderingen benadrukken het belang van participatie voor de ontwikkeling van de leerling zélf en kunnen in verband worden gebracht met emancipatie. In meer systeemgeoriënteerde benaderingen wordt participatie in lijn gebracht met (verantwoording over) opbrengsten (Charteris & Smardon 2019, 93-110). Het vormgeven van de zuiver leerlinggeoriënteerde benadering, die de emancipatiedoelstelling nastreeft, is in de praktijk lastig te begrijpen en vorm te geven. Leerkrachten zijn vooral gericht op en getraind in het aanleren van wenselijk (aangepast) gedrag en te denken in ‘goed’ of ‘fout’ (Van Waveren 2020; Bron 2018). Het ondersteunen van emancipatie vraagt om kinderen te laten ervaren dat zij vanuit een eigen wil en met eigen verlangens kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van henzelf en de school. Emancipatie wordt ondersteund door

vergaande vormen van leerlingparticipatie, waar gelijkwaardigheid en wederkerigheid tussen leerlingen en staf benadrukt wordt.

In de vele casestudies worden gelijkwaardige partnerschappen tussen staf en leerlingen in positief verband gebracht met zelfvertrouwen, enthousiasme, verantwoordelijkheid, eigenaarschap en gemeenschapszin. De verschillende perspectieven (pluraliteit van opvattingen en zienswijzen binnen de school) dragen bij aan (zelf)reflectie van zowel de leerling als de staf. Bovenal brengt het consistentie tussen de burgerschapsambities van scholen in het beleid (op papier) en in de praktijk, hetgeen de geloofwaardigheid en de effectiviteit vergroot en aldus bijdraagt aan de ontwikkeling van een democratische campus (Bovill e.a. 2014; Baron e.a. 2020). In onderwijs dat inzet op het verhogen van leerprestaties en burgerschap is een vergaande vorm van participatie van leerlingen noodzakelijk.

Tot slot

Het herstel van de democratie schreeuwt om burgerschapsonderwijs dat uitgaat van de school als democratisch instituut dat pluraliteit omarmt, waar de stem van alle leerlingen ertoe doet en waar de basisgrammatica van het burgerschap wordt voorgeleefd. Goed burgerschapsonderwijs bereidt jongeren voor op participatie in een democratie. De microkosmos van de school wordt daarmee de opmaat naar de macrokosmos van de staat. Er zit veel waarheid in het gezegde 'jong geleerd is oud gedaan'. In emanciperend onderwijs biedt de zich ontwikkelende 'stem' van de jongere bovendien

de bestuurders een kritische spiegel die hen behoedt voor irrationaliteit en misplaatste arrogantie. Onze oproep aan bestuurders: maak ruimte, vooral ook voor jongeren, en laat je verrassen door nieuwe kritische inzichten. Neem je voorbeeldfunctie serieus: dat is dé inspiratie voor burgerschap.

dr. C.C. (Carien) Verhoeff is Associate Lecturer Wereldburgerschap, Programmaleider 'Student Voice' aan De Haagse Hogeschool en gastdocent aan de TIAS School for Business and Society.

dr. E.J. (Eric) Janse de Jonge is lid van het Adviescollege Toetsing Regeldruk en was lid van de Staatscommissie Parlementair Stelsel.

Literatuurlijst

- Baron, C., Brasof, M., Lyon, L., 'Measuring Mechanisms of Student Voice: Development and Validation of Student Leadership Capacity Building Scales', *AERA Open*, 2020, nr. 1, pp. 1-15.
- Bekker, R., *Dat had niet zo gemoeten! Fouten en falen van de overheid onder het vergrootglas*, Den Haag, 2020.
- Bovill, C., Cook-Sather, A., Felten, P., *Engaging Students as Partners in Learning and Teaching. A Guide for Faculty*, Hoboken, 2014.
- Brenninkmeijer, A., *Moreel leiderschap*, Amsterdam, 2019.
- Bron, J.G., *Student Voice in Curriculum Development. Explorations of Curriculum Negotiations in Secondary Education Classrooms*, proefschrift voor de Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, 2018.

-
- Charteris, J., Smardon, D., 'The Politics of Student Voice: Unraveling the Multiple Discourses Articulated in School', *Cambridge Journal of Education*, 2019, nr. 1, pp. 93-110.
 - Crewe, I., King, A., *The Blunders of Our Governments*, Londen, 2013.
 - Ten Dam, G.T.M., Dijkstra, A.B., Waslander, S., 'Sturing van burgerschapsvorming door de overheid? Tussen staatspedagogiek en persoonlijkheidspedagogiek', *Pedagogische Studiën*, 2019, nr. 5/6, pp. 315-328.
 - Dekker, P., De Ridder, J., *Gedeelde waarden en een weerbare democratie*, Den Haag, 2016.
 - Ellian, A. e.a., *Bezielend verband. Basisgrammatica van het Nederlandse burgerschap*, politiek-wetenschappelijke stellingname van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2018.
 - Fletcher, A., *Student Voice Revolution, The Meaningful Student Involvement Handbook*, Olympia, 2017.
 - Frissen, P. e.a., *Sturing van onderwijskwaliteit in het primair onderwijs. Op zoek naar een balans tussen gedeelde betekenis en variëteit, onderzoeksrapport van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en Tilburg University*, Tilburg, 2015.
 - Guérin, L., Van der Ploeg, P., 'Questioning Participation and Solidarity as Goals of Citizenship Education', *Critical Review*, 2016, nr. 2, pp. 248-264.
 - Hooge, E., Theisens, H., Waslander, S., *Zicht op sturingsdynamiek*, rapport van de TIAS School for Business and Society, Tilburg, 2017.
 - Ten Hooven, M., 'Wie houdt van een veelkleurig Nederland omarmt artikel 23', *NRC Handelsblad*, 20 november 2020, URL: <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/11/20/wie-houdt-van-een-veelkleurig-nederland-omarmt-artikel-23-a4020830>.
 - Ten Hooven, M., *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt – en wat eraan te doen*, Amsterdam, 2018.
 - Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het onderwijs*, Utrecht, 2020.
 - Kok, N. e.a., *De moed tot zelfspot. Burgerschap in het onderwijs*, Oud-Turnhout, 2019.
 - Munniksma, A. e.a., *Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 2018.
 - Nieuwelink, H., *Becoming a Democratic Citizen. A Study among Adolescents in Different Educational Tracks*, Amsterdam, 2016.
 - Rijksoverheid, *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie*, Den Haag, 2017.
 - Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken*, Amsterdam, 2018.
 - Thorbecke, J.R., *Historische schetsen*, Den Haag, 1872 (1844).
 - Tjeenk Willink, H., *Groter denken kleiner doen. Een oproep*, Amsterdam, 2019.
 - Tweede Kamer der Staten-Generaal, 'Kamerdossier 35352', nr. 1-3, vergaderjaar 2018-2019.
 - Van Waveren, J., *Burgerschapsonderwijs en de leerkracht binnen het speelveld van pedagogiek en politiek*, Enschede, 2020.
 - Van Westerloo, G., *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003.
-

1. In 2019 telde de politieke partijen 315.019 leden (0,4 procent van het totaal aantal kiesgerechtigden), waarvan het merendeel van de leden een opleiding in het hoger onderwijs heeft afgerond. Het Nederlands Jeugdinstituut meldt dat in 2018 van de jongeren tussen de 15 en 25 jaar 0,6 procent actief is binnen de politiek. Naast een afname van het aantal leden valt de verandering in bejegening op.

2. Uit de 'International Civic and Citizenship Education Study' (2017) blijkt dat Nederlandse leerlingen (VO) minder weten over de democratische rechtsstaat en burgerschap, relatief minder politiek betrokken zijn en minder belang hechten aan verkiezingen dan leeftijdgenoten uit vergelijkbare landen. Ook is het vertrouwen in de politieke partijen, het parlement en in mensen in het algemeen relatief laag.

3. Van 'tokinisme' is sprake wanneer volwassenen de stem van de student of leerling inzetten voor eigen doeleinden en niet voor het belang en de ontwikkeling van de student zelf. Fletcher (2014) benoemt 51 situaties van tokinisme.

4. Op 20 november 1989 namen de Verenigde Naties het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind aan. Nederland ratificeerde dit verdrag in 1995.

5. G. Biesta spreekt van 'subjectificatie' in: G. Biesta, *Het prachtige risico van onderwijs*, Culemborg, 2015, en: G. Biesta, *De terugkeer van het lesgeven*, Culemborg, 2018. Het begrip subjectificatie verwijst naar het als individu in de wereld komen en het innemen van een positie in relatie tot deze wereld. Wij spreken van 'emancipatie' waarbij wij doelen op het als individu je stem laten horen en het bijdragen vanuit de eigen autonome verlangens die begrensd worden door de ander en de wereld om je heen. Emancipatie wijkt af van socialisatie waarin individualiteit ondergeschikt raakt aan de inwijding in de groep, en extern is opgelegd.

